

Հին Հայաստանի աւատականութեան աստիճանական զարգացման սանդուղը հետեւեալ կերպով կը կազմէ . կային չորս բղէջութիւններ, որոնք Հայաստանի սահմաններու վրայ ընդարձակ երկիրներու տէր էին . կոչուած «սահմանապահ», «սահմանակալ», «կողմնակալ», ասոնք են Աղձնեաց, Գուգարաց, Նոչիրական, Ծովաց բղէջութիւնները : Յաջորդաբար ծագում առած են . դքսութիւններ (duchés), կոմսութիւններ (comtés), պարոնութիւններ (baronnies), գերակոմսութիւններ (vicomtés) :

Հայ նախարարութիւնները շայն իրաւունքներով օժտուած, իբր անկախ ինքնուրոյն իշխանութիւններ, միանգամայն հայ Արշակունիներու գերիշխանութեան տակ, ունէին թագաւորի հանդէպ իրենց պարտականութիւնները . հայրենիքը վտանգուած պահուն զինուորական ոյժ եւ ուրիշ ազնիւ ծառայութիւններ : Արշակունեաց ժամանակ ամբենարարձր գործակալութիւններու պաշտօնեաներն էին՝ նախարարութիւններն, ինչպէս են «թագակապ ասպետութիւն», «մարզպետութիւն», «մարտապետութիւն», «սպարապետութիւն», «հազարապետութիւն» . իսկ մեծ դատաւորութիւնը կաթողիկոսութեան ձեռքն էր :

Յաջորդ Ե . Ը . գլուխներու կ'ուսումնասիրուին հետեւեալ կէտերը . «ազատ»ները եւ «ոստանիկ»ները (90—126) . եկեղեցական դասը իբր ազատաց տոհմ (126—148) . «չինական»ներն եւ «ոսմիկ»ները (148—212) . քաղաքներն ու անոնց բնակչութիւնը, արուեստաւորներն եւ սարուկները (212—241) : Եկեղեցական դասին վրայ եղած քանի մը ակնարկութիւնները նկատողութեան արժանի են : Կը գրէ Մանանդեան՝ «Միջնադարեան Եւրոպայում Ֆեոդալական աշխարհիկ կարգերը եւ Ֆեոդալականացման զօրեղ հոսանքը խորապէս ազդել էին քրիստոնէական եկեղեցու զարգացման վրայ, տալով նրա վարչական ու ակնտեսական կազմակերպութեանը ֆեոդալական ձևակերպում եւ յատուկ գունաւորում» : Եթէ Մանանդեան այս խօսքերով կ'ուզէ եկեղեցական «benefice»ը ակնարկել, այն համոզմամբ թէ անոր ելակէտն Եւրոպայի աւատական գրութիւնն ըլլայ, հոս համամիտ պիտի չկարենանք ըլլալ հեղինակին : Եկեղեցական վարչական ու տնտեսական կազմակերպութիւնը՝ դարերու ընթացքին կամաց կամաց եկեղեցույ ներքին պայմաններէն բխելով գոյութիւն առած է . բնական է արտաքին պարզաներն ալ իրենց որոշ դերն ու ազդեցութիւնը ունէին, նոր զարգացման վիճակի մէջ գտնուող եկեղեցույ վրայ : Սակայն եկեղեցական «benefice»ը որչափ ալ արտաքին նմանութիւն մ'ունենայ աւատականութեան, արգիւնք մը չէ նոյնին . ընդհակառակը, մինչութեան դարու սկիզբը արդէն եկեղեցական «benefice»ը գոյութիւն ունէր . Ֆեոդալական կազմակերպութիւնը Եւրոպայի մէջ արգիւնք դարու կիսէն ետքը դեռ նոր սկիզբ կ'առնէ³ :

Հողեւորականութիւնը հին Հայաստանի մէջ կը ներկայանայ առանձին դաս մը ազնուականներու շարքին : Տրդատ թագաւորի պարզեաներով մեծ կալուածներու տէր եկեղեցականութիւնը ունէր մեծ արտօնութիւններ ինչպէս նաեւ դատաստանական իրաւասութիւն :

Այնուհետեւ կը դառնայ հեղինակը հայ աւատականութեան ծագման եւ տեւողութեան (226—266) : Մերժելով Նիկ . Աղոնցի կարծիքը, որ հայ աւատականութեան դրութեան ծագումը Տիգրան մեծի ժամանակը կը դնէ, ինքն նախորդ աւելի հնազոյն, այսինքն նախարարական շրջանը կ'ենթադրէ, իսկ քայքայումը ժ. Գ . ժ. Ե . դարերուն : Այս քայքայման նպատակ է հայ Արշակունիներու եւ կենդրոնախոյս նախարարութիւններու պայքարը (267—280) . որ Արշակունեան հարստութեան վերջնապէս ետքն ալ շարունակուեցաւ, այժմ պարսկական եւ բուղանդական տէրերու գէմ ուղղուած (280—304) : Հայ աւատական գրութեան, տեղական ինքնուրոյն առանձնայատկութիւններէն (304—320) ուշադրութեան արժանի է այն, որ բացի աւատականութեան թէ՛ զարգացման եւ թէ՛ քայքայման պարագաներու տարբերութենէն, որ Եւրոպայի եւ Արեւելքի մէջ գոյութիւն ունեցած են, հայ նախարարական հողերը պայմանական չէին : Նախարարները աղիկամի իշխանութիւն ունէին իրենց երկիրներու վրայ, որով նախարարական իշխանութիւններու կախումը ոչ թէ հողային այլ պարզ ճորտական «վասալական» եղած է :

Որչափ ալ հեղինակը աշխատութեան մէջ տեղ տեղ ստիպուած է նուազ կամ առաւել հաւանական ենթադրութիւններէ առաջնորդուիլ, բայց կոխած գետինը երբեք չի կրնար

³ Dr. P. K. Hohenlohe, Grundlegende Fragen des Kirchenrechtes. Wien 1931, S. 80—118, Ursprung des Benefizialwesens.

նկատուիլ . նա ունի զօրաւոր մատենագրական պայայցյցներ : Դիւրահասկնալի արտայայտութեան եղանակը զրքիս առաւելութիւններէն մին է : Մանանդեան այս աշխատութեամբ գնահատելի ծառայութիւն մը կը մատու-

ցանէ հայ տնտեսութեան զարգացման պատմութեան : Հայ պատմագրութեան սքողուած, չհաստատուած տեղիքները լոյս, իմաստ, արժէք կը ստանան իր գրչին տակ :
Հ . Մ . ԱԳՆԱՆ

Resumé der wichtigsten Abhandlungen.

Firdausi und Moses Chorenatzi. Von A. Saroukhan. Sp. 1—24, 176—185.

Der Verfasser gibt zunächst einen Überblick über Firdausis Lebensgang und sein Königsbuch. Folgt eine Zusammenstellung jener Stellen, wo der persische Dichter Armeniens Land und Volk erwähnt, dann untersucht er besonders die Tragweite der Einflüsse der iranischen Sagen über Moses Chorenatzi. Demnach haben die Sagen den Fürsten Sahak Bagratuni begeistert, Moses den Auftrag zu geben, nach den einheimischen Sagen die Geschichte Armeniens zu verfassen. Moses führt in seiner Geschichte einzelne iranische Sagen an, weiß sie zu bewerten oder kritisiert gar deren Wahrhaftigkeit. Der Verfasser vergleicht die entsprechenden Stellen mit Firdausis Angaben Biuraspi Aždahak-Sohak, Hridun-Feridun, Simorgh-Arcruni, Rostamsage, Sohrab-Artasēs und Sa'ēnik usw. Im zweiten Aufsatz bespricht der Verfasser die neue Erivaner Veröffentlichung über Firdausi. In einem Anhang wird die Firdausi-Ausstellung in der Nationalbibliothek zu Paris beschrieben.

Der Katholikos Avetis von Etschmiadzin (1594—1623?). Von P. N. Akinian. Sp. 24—33.

Arakel von Tauris erwähnt in seiner Geschichte den Katholikos Avetis nicht. Die Zeitgenossen aber machen ihn unter den mehrzähligen Mitregenten des damaligen Katholikos David namhaft: Melchisedech, Avetis und Serapion-Gregor. Es sind authentische Dokumente, die die Existenz des Katholikos Avetis unstreitbar machen. Nach seinem eigenen Zeugnis war Avetis im Jahre 1601 in Konstantinopel; die Jahre 1603 bis 1612 verbrachte er in Armenien. Im Jahre 1613 wurde Avetis nach Jerusalem eingeladen, wo er am 13. April den Gregor zum

Erzbischof von Jerusalem weihte. Er starb wahrscheinlich um 1623 in Georgien. Seine Wahl zum Koadjutor mit dem Titel eines Katholikos soll um 1594 fallen.

Der Wardapet Sargis von Kafa, Vikar des armenischen Patriarchen und Prior des Klosters hl. Antonius (1428—1448). Von P. N. Akinian. Sp. 33—44.

Zum erstenmal im Jahre 1428 tritt Sargis in der Geschichte auf. Er kam nach Kafa, wahrscheinlich aus Kilikien, als Vikar des armenischen Katholikos Konstantin und schlug seinen Sitz am verlassenen Kloster des hl. Antonius bei Kafa auf. Er renovierte das Kloster, sammelte Mönche um sich, errichtete dort einen Lehrstuhl und lehrte selber. Die Zeitgenossen preisen seine Tätigkeit mit Anerkennung. Im Jahre 1438 wurde er als Delegierter des armenischen Katholikos Konstantin mit Vollmacht nach Florenz gesandt, um dem ökumenischen Konzil beizuwohnen. Er unterschrieb die vom Konzil für die Armenier bestimmten Beschlüsse. Nach seiner Rückkehr weilte er weiter in Kafa. Hier begegnete ihm Mkrtitsch Naghasch, Bischof von Amid, und bekam von ihm ein von Papst Eugenius IV. geschenktes Kreuz zum Andenken. Sargis' Todestag ist nicht angegeben. Ihm schreibt der Verfasser ein dem Nationalhelden Liparit gewidmetes Lied zu, das auf S. 43—44 veröffentlicht wird.

Belgien und die Armenier. Von A. Saroukhan. Sp. 70—78, 113—123.

Der Verfasser untersucht die wechselseitigen Beziehungen zwischen Belgien und Armenien. Die ältesten Spuren der Armenier in Belgien tauchen im 9. Jahrhundert auf: Macarius, der armenische Bischof von Anti-

ochien, pilgert über Jerusalem nach Belgien, in Gant wird er zum Bischof der Stadt gesetzt und stirbt dort im Rufe der Heiligkeit. In der Zeit der Kreuzfahrer knüpfen die Belgier engere Beziehungen mit den Armeniern in Kilikien und Kleinasien an. In nachfolgenden Zeiten kommen armenische Kaufleute in belgische Hafen und armenische Pilger streifen durch Belgien.

Im Jahre 1693 bzw. 1699 besuchte Belgien Thomas Nuridjanian, Bischof von Golt'n. Bei der Heimfahrt im Jahre 1708 wird er in Belgien von Krankheit angefallen und bald darauf segnet er das Zeitliche in diesem gastfreundlichen Lande. Er ist in der Kathedrale zu Antwerpen beigesetzt. Wertvolle Dokumente über Thomas und seine zwei Gefährten befinden sich im Staatsarchiv der Stadt. Der Verfasser hat dieselben genau untersucht und deren Inhalt zusammengefaßt.

Die Sentenzen des Königs Nuširwan in armenischer Übersetzung. Untersucht und herausgegeben von P. N. Akinian. Sp. 97—112.

Im Préface des VI. Bandes der französischen Übersetzung von Firdausis Königsbuch schreibt J. Mohl: Il parait qu'on conserve dans la bibliothèque d'Etschmiadzin, deux traités en arménien, sous le titre de la Sagesse de Nouchirvan, et il est tres vraisemblable qu'ils contiennent les traductions de livres pehlevis, tels que Firdousi en avait sous les yeux. Mohl hatte wahrscheinlich Cod. 126 der Etschmiadziner Bibliothek nach Karenians Katalog vor Augen und dort angegebenen Inhalt: „2. Sentenzen des Königs Nuširwan“ (d. h. zweitens: Auszüge aus den Sentenzen des Königs Nuširwan) als „deux traités“ verstanden.

Die vollständige Sammlung der Nuširwanischen Sentenzen haben wir in Cod. 791, f. 166^v—170^r (s. XVI) der Wiener Mechitharistenbibliothek und in Cod. 263, f. 43^v—49^r (a. 1628) der Mechitharistenbibliothek zu St. Lazaro (nach Sargissians Katalog). Im 17. Jahrhundert sind davon Auszüge entnommen: Erivan, Staatsmuseum, Cod. 822

(a. 1672), Etschmiadzin, Cod. 126 (s. XVIII), Cod. 195 (s. XVII), Wien, Cod. 988 (a. 1697) und Jerusalem Jakobus-Kloster, nach dessen Hss. veröffentlicht in der Monatsschrift Sion, 1875, S. 261—263.

Der Königsname wird in den Hss. vielfach A(no)šruan, Navšravan und Nošrovan wiedergegeben. Der König hat den Beinamen: Yedl, edil, „der Gerechte“. Unter Chosrau I. Anošrovans Namen hat die Pehleviliteratur ein A n d a r ž (Testament), das zu unseren Sentenzen zu keinem Verhältnis steht. Weitere Sentenzen unter Chosraus Namen führen Firdausi, Maçoudi und Tha'alibî in ihren Schriften an. Auch diese scheinen den armenischen Sentenzen nicht nahe zu stehen.

Nach der Einleitung der armenischen Übersetzung besaß der König Nuširwan der Gerechte eine Krone mit 22 Kanälen (t'ark oder aprah), in denen je zehn Sentenzen in Edelstein eingeschrieben waren. So oft der König das Pferd besteigen wollte, ließ er zuerst diese Sentenzen den Vornehmen vorlesen. Sie waren „Königssentenzen“. Von ursprünglichen 22 × 10 = 220 Sentenzen sind in der armenischen Übersetzung nur 192 erhalten. Sie sind aus dem Arabischen ins Vulgärarmenische übertragen. Die arabischen Lehnwörter sind Zeuge dafür. Aller Wahrscheinlichkeit nach war der Übersetzer Arakel aus Ani, ein Mönch, der im Jahre 1222 zu Ani unter Mitarbeit von zwei Kollegen das Traumbuch aus dem Arabischen ins Vulgärarmenische übersetzt hat. Für die Abfassungszeit ist das Jahr 1310 als terminus ante quem anzunehmen. In diesem Jahre wurde die Homiliensammlung Cod. 791, von Moses Erznkaçi zusammengestellt.

Im folgenden veröffentlicht der Verfasser den armenischen Text nach Cod. 791 der Wiener Mechitharistenbibliothek. In Fußnoten und im Anhang werden die entsprechenden und abweichenden Stellen des Auszuges nach Cod. Mechith. 988, f. 1^r—3^r, wiedergegeben.

Cod. 791 hat am Ende eine Sentenz des Königs Kobad, sie wird beigegeben.

Յ Ո Ւ Յ Ա Վ Կ Ե Ր Յ
Մ Ի Ք Ր Ա Ք Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ի
Ի Թ Ր Ե Ս Ե Ն Ի Վ Ե Ն Ե Ն
1776—1934

Ցուցակիս մեջ նշանակուած գիւնդը գույնցերակաւ ֆրանկով նմ:

1. ՅՈՒՅԱՎԿԵՐ, ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԵՐ, ՕՐԱՅՈՅՅՆԵՐ
1. Գրասէրի տեղեկատու, Ա. տարի, 1930. Ցուցակ հայերէն և հայագիտական հրատարակութիւններու: 1931, 8⁰ մեծ, էջ 31: Ֆր. 1.—
2. Կարապետեան Հ. Ռ., Լիակատար ցուցակ հայերէն լրագրիներու, որոնք կը գտնուին Միւթարեան Մատենադարանի մէջ ի Վիեննա (1794—1921): 1924, 8⁰, էջ 2 + 79: (Ազգ. Մատ. 103:) Ֆր. 1.50
3. Ֆէրիսթեան Հ. Պ., Ցուցակ եւրոպական-հայկական հրատարակութեանց (1896—1910): 1919, 8⁰, էջ է + 273: (Ազգ. Մատ. 82:) Ֆր. 3.50
4. Ցուցակ զրոյց Միւթարեան տպարանի ի թրիկա և ի Վիեննա: 1839, 1849, 1850, 1854, 1859, 1868, 1874, 1878, 1886, 1889, 1891, 1893, 1895, 1897, 1899, 1903, 1908, 1912 (Յաւելուած 1924):
5. Արմէցուցակ հայերէն տառից հատկոյց ի Միւթարեան տպարանի: Ա. 1885. Բ. 1890. Գ. 1894. Դ. 1926:
6. Օրինակ հայկական, ռուս և Կիւրեղեան նշանազրոյց հատկոյց ի տպարանի Միւթարեանց մինչև ցամա 1853: 1853, 8⁰ մեծ, տախտակ 1—20:
7. Եւրոպա, լրագիր քաղաքական և ուսումնական. Սպառաձ: 1847—1857: Եւրոպա, օրագիր ընտանեկան, 1858—1863: Սպառաձ:
8. Հանդէս Ամսօրեայ, ամսագիր բարոյական, ուսումնական և արուեստագիտական: Ա.—Ին. տարի, 1887—1910: Հանդէս Ամսօրեայ, հայագիտական ուսումնաթերթ: Ին.—ՊԹ. տարի, 1911—1935: Ա. և Բ. տարիները (1887—1888): Սպառաձ: Գ.—ԻԸ. (1889—1914) իւրաքանչիւր տարի: ԻԹ.—ԼԳ. (1915—1919) իւրաքանչիւր տարի: Ֆր. 5.—
ԼԴ.—ՊԶ. (1920—1932) իւրաքանչիւր տարի: Ֆր. 20.—
ՊԸ.—ՊԹ. (1933—1935) իւրաքանչիւր տարի: Ֆր. 17.—
Ֆր. 550.—
9. Հաւաքածոյքը՝ Գ.—ՊԹ. 1889—1935: ուսումնա-Նիւթերու ցանկ «Հանդէս Ամսօրեայ» ուսումնաթերթի. Ա.—Ին. (1887—1911) տարիներու: 1912, 8⁰ մեծ, էջ 32 (այսչափ լոյս տեսած): Ֆր. 1.—
10. Մանօթութիւնի վաճառականութեան. 1819: 8⁰ մեծ: Սպառաձ:
11. Տոմար կամ Օրացոյց ընտանեկան. Ա.—Գ. տարի (1858—1861): Սպառաձ:
12. Տօնացոյց (հրտ. Միւթարեան Միւթարանութեան). 1841—1935:
13. Օրացոյց միւր զարու յամէ 1775 ցամա 1874: 1841, 8⁰, էջ 600: Սպառաձ:
2. ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆՔ (Աշխարհ, Լեզու, Կենսագրութիւն, Բանասիրութիւն, Հնագիտութիւն, Մատենագրութիւն, Պատմութիւն ևն):
14. Արմնց Նիկ., Մաշտոց և նրա աշակերտները. ըստ օտար աղբիւրների: 1925, 8⁰, էջ 56: (Ազգ. Մատ. 111:) Ֆր. 1.—
15. Ակիմեան Հ. Ն., Ակնարկ մը Վիեննական Միւթարեան Միւթարանութեան զբաղման գործունէութեան վրայ: Պատկերազարդ: 1912, 8⁰ մեծ, էջ Ը + 74: Ֆր. 4.—
16. — — Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ: Պատմական ուսումնասիրութիւն: 1920: 8⁰, էջ ԺԱ + 200: (Ազգ. Մատ. 86:) Ֆր. 3.—
= Աղթամարայ կաթողիկոսներու պատմութիւնը. ուր ջանք տարուած է ճշգրի կաթողիկոսներու ժամանակագրութիւնը:
17. — — Գրեղորեա Աղթամարցի և իւր Տաղերը: Ընդ մասմ լոյս վ:
18. — — Դասական հայերէն և Վիեննական Միւթարեան Դպրոցը: Պատմութիւն հայ դասական լեզուի զարգացման, անկման և վերածնունդի, զուի զարգացման, անկման և վերածնունդի, հանդերձ համառօտ ակնարկով Հ. Յովսէփ Գաթրօ-ճեանի կենսագրութեան (1820—1882) և Վիեննայի Միւթարեան Դպրոցի զբաղման գործունէութեան (1840—1854) վրայ: 1932, 8⁰, էջ 387: (Ազգ. Մատ. 134:) Ֆր. 4.—
= Հանդերձ դերմաներէն ամփոփմամբ:
19. — — Եղիշ վարդապետի Հարցմունք և պատասխանիք ի Գիրս Ծննդոց (ընդգիր): 1924, 8⁰ մեծ, էջ 36: (Քննակախ Հրատ. Մատ. Նախմ. Բ. 2:) Ֆր. 2.50
20. — — Եղիշ վարդապետ և իւր Պատմութիւնը. Հայոց պատերազմի: Քննական ուսումնասիրութիւն: Հատոր Ա: 1932, 8⁰, էջ ԺԲ + 399: (Ազգ. Մատ. 133:) Ֆր. 4.—
= Եղիշի Պատմութեան սկզբնագիրը նկատի ունկր ոչ թէ 451ի վարդանանց պատերազմը, այլ 572ի «Հայոց պատերազմը»: — Բ. Հատորը ընդ մամլով:
21. — — Երեմիա Զէլչայի Քէօթիբճեան. Կեանք և զբաղման գործունէութիւնը: Մատենագրական ուսումնասիրութիւն: 1933, 8⁰, էջ 280: (Ազգ. Մատ. 135:) Ֆր. 3.—
= Յաւելուածի մէջ նկատի կ'առնուի «Ապրօ-յեանց ազգարանութիւնը»:
22. — — Ս. Եփրեմի Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց (ընդգիր): 1921, 8⁰ մեծ, էջ 40: (Քննակ. Հրատ. Մատ. Նախմ. Բ. 1:) Ֆր. 2.50
23. — — Չաքարեա եպ. Գնունեաց և իւր Տաղերը: Ուսումնասիրութիւն և ընդգիր: 1910: 8⁰, էջ ԺԲ + 87: (Ազգ. Մատ. 59:) Ֆր. 1.—
24. — — Թուղթ Մակարայ Բ. Երուսաղէմի հայրապետի առ Վրթանէս Եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց Յաղագս կարգաց Եկեղեցոյ: Քննութիւն և ընդգիր: 1930, 8⁰, էջ 128: (Ազգ. Մատ. 128:) Ֆր. 1.50
= Մակարայ թուղթը, որ կը գտնուի Կանոնազրէի մէջ, ուղղուած է ոչ թէ առ Վրթանէս կաթողիկոս, այլ առ համանուն Սիւնեաց Եպիսկոպոսը: